

Met *Andere* Woorden

Godsnaam in vertalingen

pagina 3

dr. K.A. van der Jagt

Het vertalen van poëzie in de NBV

pagina 11

drs. F.J.A. van der Meij

Poëzie in de NBV-vertaling van Prediker

pagina 19

dr. A.J. Bolhuis

Abraham Kuyper en de herziening van de Statenvertaling

pagina 27

dr. J. van Dorp

De Nieuwe Bijbelvertaling in de publiciteit

pagina 34

drs. P.J.A. Kieviet

Het vertalen van contextuele implicaties als oplossing en als probleem

pagina 37

dr. L.J. de Vries



Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

18e jaargang nr. 3, september 1999

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95
E-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.
E-mail: vl.bijbelgenootschap@ping.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven op geluidscassette, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 55 10 15.

Redactie:

Mw. M.C. Berends (eindredacteur), dr. J. van Dorp, dr. K.A. van der Jagt,
dr. L. van Kampen, J. Procee (hoofredacteur) en dr. L.J. de Regt

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. J.M.A. Bakker
Tel. (023) 514 61 75.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Vormgeving:

mw. I. Pieper / Tineke Wieringa BNO, Haren (basis-layout)

Druk:

Grafisch Bedrijf Papyrus bv, Diemen

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retourzenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van de redactie

De vertaling van de Naam van God, het zogenaamde tetragrammaton, zorgt voor veel beroering bij lezers van de eerste deeltuitgaven van de Nieuwe Bijbelvertaling. Behalve die specifieke Naam zijn er nog meer aanduidingen voor God in het Oude Testament, die alle evenzeer voor problemen bij het vertalen zorgen. Dr. Krijn van der Jagt geeft een overzicht van dit probleem.

Vertalen is een lastig vak, het vertalen van poëzie is berucht. Juist omdat de waardering voor de poëtische vorm van tijd tot tijd en van cultuur tot cultuur verschilt, levert het getrouw weergeven van poëtische kenmerken soms grote problemen op. Zo ook binnen het project van de Nieuwe Bijbelvertaling. In dit nummer van *Met Andere Woorden* twee bijdragen over dit probleem, de eerste van drs. Frits van der Meij, medewerker van de NBV, die de achtergronden schetst, en de tweede van dr. Arend Jan Bolhuis, eveneens medewerker van de NBV, die aan de hand van een concreet voorbeeld uit Prediker laat zien hoe het werkt. Ook in volgende nummers van *Met Andere Woorden* zullen enkele voorbeelden van het vertalen van poëzie behandeld worden.

De bibliotheek van het NBG bevat natuurlijk bijbels in vele soorten en maten, maar ook enig historisch materiaal daaromheen. Onze oudtestamenticus dr. Jaap van Dorp spitte een doosje met aantekeningen door met correspondentie tussen dr. A. Kluyver en Abraham Kuiper over de herziening van de Statenvertaling. Ofwel: hoe de kruideniers drogisten werden.

De eerste deeltuitgaven van de Nieuwe Bijbelvertaling hebben, zoals verwacht en gehoopt, veel publiciteit opgeleverd. Veel reacties over de vertaling van de Godsnaam, maar ook andere. Drs. Paulus-Jan Kieviet zet in het kort de tendens van de reacties op een rij en kondigt een nieuwe brochure in de NBVinfo-reeks aan, waarin op de reacties wordt ingegaan.

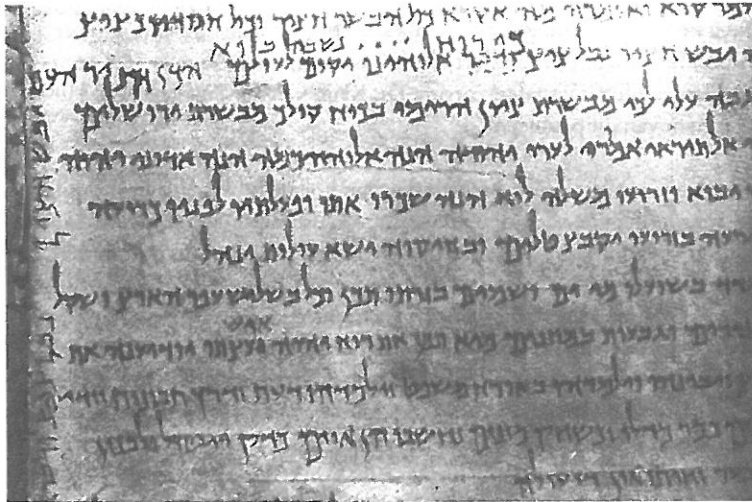
Vaak zeg je als taalgebruiker minder dan je eigenlijk bedoelt, maar komt toch de bedoeling uitstekend over. Sterker: als je heel precies en uitgebreid zou zeggen wat je eigenlijk bedoelt, mislukt de communicatie. Hoogleraar bijbelvertalen De Vries verkent de grenzen van dit probleem bij het vertalen.

Foto omslag:

Vertalen is een lastig vak; het vertalen van poëzie is berucht. Juist omdat de waardering voor de poëtische vorm van tijd tot tijd en van cultuur tot cultuur verschilt, levert het getrouw weergeven van poëtische kenmerken soms grote problemen op. Niet elk stukje Hebreeuwse poëzie hoeft in een vertaling van het niveau van Hooglied te zijn. Collagrafie Lika Tov.

Godsnaam in vertaling

dr. Krijn van der Jagt



Jesajarol. De Godsnaam wordt weergegeven door vier stippen
in het midden van de tweede regel.

Foto: BAS/John Trever

Vertalers van de bijbel worden in hun werk geconfronteerd met een groot aantal vertaalproblemen. De vertaling van de Godsnamen vormt een speciaal probleemgebied. Het zoeken naar oplossingen en het voorbereiden van besluiten nemen vaak veel tijd in beslag. Dit geldt in het bijzonder voor zogenaamde eerste vertalingen, maar het geldt ook voor nieuwe vertalingen in talen waarin reeds vertalingen bestaan. De discussies rond de vertaling van de Godsnaam JHWH in de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) is daar een voorbeeld van. Echter niet alleen de vertaling van het tetragrammaton is problematisch, ook de vertaling van de andere Godsnamen bezorgen vertalers van de bijbel hoofdbrekens.

In het Oude Testament treffen we een grote verscheidenheid aan van woorden en uitdrukkingen die naar God en goden verwijzen. Het zoeken naar equivalenten voor deze groep woorden en uitdrukkingen blijkt telkens weer een moeilijke puzzel te zijn. Bepaalde stukjes van de puzzel worden vaak lange tijd heen en weer geschoven en in veel gevallen wordt er geen sluitend geheel gevonden.

In dit artikel belicht ik enkele aspecten van de vertaalproblemen rond de verwijzingen naar het goddelijke, zonder de pretentie te hebben dit onderwerp uitputtend te behandelen.

Een overzicht

De volgende zes namen komen met sterk wisselende frequentie voor in het Oude Testament: JHWH, Elohim, Adon, El, Sjaddaj, Eljon. Alle zes namen kunnen verwijzen naar de enige ware God, de God van Israël. De verschillende woorden kunnen naar specifieke eigenschappen en functies van God verwijzen. Alleen de naam JHWH verwijst uitsluitend naar de God van Israël, de andere namen kunnen ook naar andere goden verwijzen.

In de context van de religies van het Oude Oosten kunnen we vier types 'goden' onderscheiden: 1. natuurgoden, 2. nationale goden, 3. familiegoden, 4. persoonlijke goden.

Baäl is een typische natuurgod; Marduk, de god van Babel, en Kemos, de god van Moab, zijn nationale goden. Familiegoden worden met de naam *El* en *Elohim* aangeduid, zoals in uitdrukkingen als: *de God* van uw vader(en), *de God van Abraham*, enzovoort. Persoonlijke goden zijn de speciale beschermgoden van het individu. In principe kunnen alle goden tot persoonlijke god worden. De persoonlijke god krijgt speciale verering van de aanbidder: deze is zijn of haar god.

In het Oude Testament is JHWH als naam verbonden aan de nationale God van Israël. JHWH is de God van Israël. JHWH is ook persoonlijk God van individuele mensen.

Ik gebruik de term eigenaam niet voor JHWH maar geef er de voorkeur aan de term persoonsnaam te gebruiken. Een persoon kan in principe maar één eigenaam hebben. Eigennamen kan men niet vertalen, alleen transcriberen.

Er dreigt mijns inziens een aantal misverstanden, wanneer men van de eigenaam JHWH spreekt. Als JHWH inderdaad een eigenaam is, zoals Jansen en Pieterse, dan is er geen keuze, men kan deze namen alleen transcriberen. De werkelijkheid van het Oude Testament is, dat voor de ene God verschillende persoonsnamen worden gebruikt. Ook *Elohim*, *El* en *Adonai*, *Eljon* en *Sjaddaj* worden als persoonsnamen van de God van Israël gebruikt. Er is dus niet sprake van een eigenaam maar van een aantal persoonsnamen van dezelfde Persoon.

Het begrip eigenaam staat bovendien op gespannen voet met het verbod om de naam 'ijdel' te gebruiken. Het vastleggen van de Persoon in een eigenaam ligt dicht bij het gevaar van het vereren van beelden.

De naam JHWH functioneert als een speciale persoonsnaam. In de traditie van de overlevering van de heilige teksten wordt deze naam een speciaal teken. Van woord wordt de naam JHWH een teken. In sommige oude manuscripten treft men vier punten aan in plaats van de vier medeklinkers.

Persoonsnamen, soortnamen, aanspreektitels en epitheta

We kunnen de Godsamenen in vier categorieën verdelen. De eerste categorie is die van de persoonsnamen. We hebben al gezien dat de zes namen die we bekijken alle als persoonsnamen functioneren in het Oude Testament. Het is gebruikelijk deze namen met een hoofdletter te schrijven.

Elohim en *El* worden ook vaak als soortnamen gebruikt. Met deze namen

kunnen goden worden aangeduid als leden van een groep. Ook verwijzingen naar abstracte noties binnen het goddelijk domein worden met soortnamen gemaakt: het hemelse, het goddelijke, de God van hemel en aarde.

Elohim, een meervoudsvorm, kan zowel een meervoudige als een enkelvoudige betekenis dragen. Het woord kan dus zowel god als goden betekenen. Het kan ook verwijzen naar geesten van overledenen (1 Samuël 28:13), en naar cultische voorwerpen zoals godenbeeldjes (Genesis 31:30). *Elohim* komt ook met het bepaald lidwoord voor: ha-*elohim*. Het lidwoord voegt een betekenisnuance toe. Vaak verwijst ha-*elohim* naar het goddelijke in een meer abstracte zin.

In de context van de oudtestamentische geschriften is het woord *Elohim* geëvolueerd tot een persoonsnaam van de God van Israël. Een soortnaam is dus persoonsnaam geworden.

De context van Psalm 82 toont duidelijk dat *Elohim* in verschillende betekenissen kan worden gebruikt. In vers 1 is het duidelijk de persoonsnaam van de God van Israël. In vers 6 wordt de naam *Eljon* gebruikt. Zowel *Elohim* als *Eli* wordt als soortnaam gebruikt.

God (*Elohim*) staat in de vergadering der goden (*el*)
Hij houdt gericht temidden van de goden (*elohim*)
Psalm 82:1

Wel heb ik gezegd: Gij zijt goden (*elohim*)
Ja, allen zonen des Allerhoogsten (*Eljon*)
Psalm 82:6

El was oorspronkelijk de persoonsnaam van de hoofdgod van het pantheon in de West-Semitische religies. In Israël is deze naam overgedragen naar JHWH. De gelovige Israëliet zag JHWH als het hoofd en de vader van alle goden en niet *El*. Het proces van de overdracht van een naam van een god naar een ander wordt identificatie genoemd. Zo is *El* tot een persoonsnaam van de God van Israël geworden. Overigens wordt deze naam weinig als persoonsnaam voor de God van Israël genoemd, maar veelvuldig als soortnaam.

El wordt in het Oude Testament dus als soortnaam gebruikt, zoals in *El Betel*, de god van Betel. De meervoudsvorm *Elim* verwijst naar goden.

De naam *Adon* betekent Heer of meester. Deze naam is als aanspreektitel voor goden in de vorm van *Adonai* (mijn heer) verbreid in het Oude Oosten. Dergelijke aanspreektitels worden ook in de moderne samenlevingen gebruikt. In de Anglicaanse Kerk pleegt men een bisschop aan te spreken

met My Lord. Leden van het koninklijk huis worden ook wel met zijne of hare Hoogheid aangeduid. Aansprektitels drukken respect en eerbied uit. Deze aansprektitels kunnen tot persoonsnaam worden. Dit is duidelijk het geval met Adonai. Deze aansprektitel is een persoonsnaam van JHWH geworden in de loop van de geschiedenis.

Eljon en *Sjaddaj* zijn oorspronkelijk epitheta. Een epitheton is een toevoeging aan een Godsnaam, waarmee een eigenschap of functie van de god wordt uitgedrukt. Er is een groot aantal epitheta in het Oude Testament. *Eljon* kan met de omschrijving 'de allerhoogste' worden vertaald. *Eljon* verwijst dus naar de allerhoogste God, naar de hoogste van de goden. Het epitheton *Eljon* is tot een persoonsnaam voor JHWH geworden. In Psalm 82 fungeert deze naam op verrassende wijze als Godsnaam. *Sjaddaj* wordt voornamelijk als een epitheton gebruikt: *El Sjaddaj*. In het boek Job wordt dit epitheton tot een persoonsnaam van de God van Israël. De oorspronkelijke betekenis is niet duidelijk. *Sjaddaj* wordt traditiegetrouw vertaald met 'de almachtige', de heerser over al het bestaande, de 'pantocrator'.

Samengestelde namen

De verschillende namen worden gecombineerd: *El Eljon*, JHWH *Elohim*, *Adonai* JHWH. Het is vaak lastig om uit te maken of we te maken hebben met een dubbele naam, dus twee persoonsnamen die onafhankelijk naast elkaar staan, of met een samengestelde naam. In het laatste geval functioneert de tweede naam als een epitheton. In de naam JHWH *Elohim* kan zowel het een als het ander het geval zijn. *Elohim* kan men soms opvatten als een soortnaam die als epitheton fungeert, maar men kan de naam ook opvatten als een dubbele naam.

In het geval van *Adonai* JHWH hebben we een ongeveer gelijk probleem. Men moet uitmaken of *Adonai* meer bedoeld is als aansprektitel of dat er sprake is van twee Godsnamen naast elkaar.

In zowel de Statenvertaling als de NBG-vertaling 1951 worden *Adonai* en JHWH met hetzelfde woord vertaald. Er wordt weliswaar door het gebruik van hoofdletters een onderscheid aangebracht: Here naast HERE, of Heere naast HEERE, maar dat is slechts zichtbaar en niet hoorbaar. Dit zien we in de NBG-vertaling 1951 van Jesaja 3:17:

Zo zal de Here (*Adonai*) de schedel der dochters van Sion schurftig maken en de HERE (JHWH) zal haar schaamte ontbloten.

In een aantal gevallen treffen we de samengestelde naam *Adonai* JHWH aan (bijv. Jeremia 1:6). Gebruikt men hetzelfde woord voor beide

Hebreeuwse namen, dan kan men het ene woord twee keer gebruiken: Here HERE (NBG), of zoals de Statenvertaling: Heere HEERE. Men kan ook zoals de Traduction oecuménique de la Bible JHWH overeenkomstig het bijzondere gevocaliseerde tetragrammaton met 'God' vertalen: *Le Seigneur DIEU*. We krijgen dan de vertaling Here GOD voor het Hebreeuwse *Adonai* JHWH.

Vertaalprincipes

Welke principes behoren vertalers in acht te nemen? Allereerst is er het principe van de consistentie. Vertalers moeten consistent te werk gaan. Wanneer besloten is om geen onderscheid te maken tussen JHWH en *Adonai*, dan moet men dit ook volhouden. De vraag moet echter gesteld worden: leidt de keuze van één woord voor beide namen in dit geval niet naar een 'ondervertaling'? Dit geldt des te sterker wanneer men besluit om een van de twee te laten vallen. Brengt de toevoeging van *Adonai* aan de Godsnaam JHWH niet een betekenisnuancering teweeg? In dat geval moet deze nuance tot uitdrukking gebracht worden in de vertaling.

Vertaalproblemen

Welke algemene vertaalproblemen brengen de Godsnamen met zich? Allereerst is er het probleem van de vele namen voor de ene God. Wat te doen in die gevallen waar de ontvangende taal en cultuur een grote verscheidenheid heeft aan woorden voor goden? Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Yoruba-taal van Nigeria. Is het dan nodig het gehele pantheon de revue te laten passeren en de meest passende godsvoorstellingen met de bijbehorende namen te gebruiken voor de bijbelse verscheidenheid? Moet de vertaler met zes verschillende namen gaan werken? Of moet er een beleid van restrictie gevoerd worden in de zin van zo weinig mogelijk namen van niet-Israëlitische goden invoeren? Is het juist om voor JHWH en *Adonai* één woord te kiezen, en voor *El* en *Elohim* ook één woord?

Wat te doen in talen waarin er duidelijk maar één woord voor God is? Moet men in die gevallen op een geforceerde wijze woorden die nooit naar het goddelijke verwezen in de ontvangende taal omsmeden tot woorden met een religieuze lading?

In de Turkana-taal van Noord-Kenia is er één woord voor God. De Turkana duidt met het woord *Akuj* aan wat wij God noemen, eveneens worden met dit woord meer abstracte noties als het bovennatuurlijke, het goddelijke, aangeduid. Ieder ander Turkana-woord dat men eventueel zou kunnen gebruiken is ondeugdelijk om naar God of goden te verwijzen. Men ontkomt er dan ook niet aan het woord het woord *Akuj* voor alle Godsnamen te gebruiken.

De weergave van JHWH en Elohim

Het maken van keuzes voor deze twee belangrijke Godsnamen is voor veel vertalers een heet hangijzer. De crux is, dat het gaat om twee persoonsnamen voor dezelfde Persoon. Wat zijn de opties die men heeft? Allereerst de vraag: hoe kan men het tetragrammaton 'JHWH' vertalen? De volgende mogelijkheden dienen zich aan.

1. Men gebruikt een speciaal teken in de tekst voor deze speciale persoonsnaam: JHWH.

Vertalers kiezen niet graag voor deze optie, omdat die het gevoel geeft een tekst vol met vreemde tekens te presenteren. Het gevaar is dan dat de lezer de tekst als niet eigen, als 'vreemd' kwalificeert. Vertalers in niet-Europese landen willen graag de bijbel als het Woord van God in de taal van hun volk of stam presenteren.

2. Men vertaalt JHWH met een getranscribeerde vorm: Jahwe, Jehova of een andere vorm. Hier geldt hetzelfde bezwaar als bij 1. Bovendien is men beducht voor het presenteren van een onjuiste transcriptie.

3. Men volgt de traditie en vertaalt JHWH met een woord dat Heer, Meester of eigenaar betekent. In veel talen is deze oplossing niet toepasbaar om de eenvoudige reden dat het woord voor Heer of meester geen enkele religieuze notie draagt in de ontvangende taal. Het woord Bwana in het Swahili (Meneer, Heer) is eigenlijk niet te gebruiken als een woord voor God, omdat het in sommige contexten badinerend wordt gebruikt in de zin van 'heertje'. Ter wille van de traditie hebben de vertalers het toch gebruikt, weliswaar met de toevoeging van het woord Mungu (God).

4. Men substitueert JHWH door een aanspreektitel: Mijn Heer. Het probleem is dat deze aanspreektitel niet echt tot een naam geworden is in de taal en in bepaalde contexten de zin onnatuurlijk maakt.

5. Men substitueert JHWH door een epitheton zoals 'de eeuwige' (*Olam*). Met name in het Franssprekende deel van Afrika is dit een geliefde oplossing. Men volgt de bekende vertaling van Segond, die JHWH consequent met 'l'Eternel' vertaalt. Het nadeel is dat men vaak het gevoel heeft een al te arbitraire oplossing te gebruiken. Waarom kiest men het epitheton 'de eeuwige' voor de meest belangrijke Godsnaam en niet een ander?

Voor de vertaling van Elohim zoekt men in eerste instantie het meest algemene woord voor God. Als men een soortnaam heeft voor god en

goden in de ontvangende taal, dan kan men deze gebruiken, maar men dient er alert op te zijn of dit woord niet te abstract is om als persoonsnaam voor de God van Israël te dienen.

In islamitische cultuurgebieden wordt de vraag of het woord 'Allah' wel of niet te gebruiken is vaak een dilemma. In een aantal vertalingen in Afrika wordt 'Allah' voor Elohim gebruikt, zoals bijvoorbeeld in het Ngambai, een taal die in Tsjaad gesproken wordt. Gebruikt men Allah voor Elohim, dan is het niet meer mogelijk om voor JHWH een ander woord te gebruiken. Als men dit toch doet wordt de indruk gegeven dat er sprake is van twee Goden in de bijbel.

De vertaling van de Godsnamen is cruciaal. Vertaalteams hebben vaak grote moeite om tot overeenstemming te komen. Het vertaalteam dat werkt aan een nieuwe vertaling in het Turks (deze zal in het jaar 2000 van de pers komen), had wel zes stemmingen nodig om tot een eindbeslissing te komen. Allereerst was er de verwerping van Allah, omdat men de term te beladen vond. De kerken in Turkije hadden echter graag Allah willen gebruiken. Het tetragrammaton zou eerst vertaald worden met Jahweh, maar later werd toch voor het woord RAB (Heer) gekozen. Elohim wordt vertaald met het oude Turkse woord voor god: Tanrı.

Bovenstaande voorbeelden tonen aan dat de vertaling van de Godsnamen een gecompliceerde zaak is. Men kan immers niet op objectieve wetenschappelijke gronden de knopen doorhakken. In de keuzes die men maakt zit vaak een sterk subjectief element. Dit komt overduidelijk naar voren bij de recente discussies rondom de vertaling van het tetragrammaton. Het gebruik van Heer en Heere betekent uitdrukking van eerbied en respect voor God voor sommigen, terwijl het vervreemdend werkt voor anderen. Men kan de gevoelens van de lezer niet ontkennen en om die reden zijn er soms geen voor allen passende oplossingen te vinden.

Dr. K.A. van der Jagt is als vertaalconsulent in dienst van de Wereldbond van Bijbelgenootschappen.

Het vertalen van poëzie in de NBV

drs. Frits van der Meij

Vertalen is een lastig vak, het vertalen van poëzie is berucht. Juist omdat de waardering voor de poëtische vorm van tijd tot tijd en van cultuur tot cultuur verschilt, levert het getrouw weergeven van poëtische kenmerken soms grote problemen op. Zo ook binnen het project van de Nieuwe Bijbelvertaling. In dit nummer van Met Andere Woorden twee bijdragen over dit probleem, de eerste van drs. Frits van der Meij, medewerker van de NBV.

Matteüs 6:9-10, in de Statenvertaling:

‘Onze Vader, die in de hemelen zijt, uw naam worde geheiligd.

Uw koninkrijk kome. Uw wil geschiede gelijk in den hemel also ook op de aarde.’

Matteüs 6:9-10, in de Statenvertaling met aangepaste opmaak en interpunctie:

‘Onze Vader die in de hemelen zijt,

uw naam worde geheiligd

uw koninkrijk kome

uw wil geschiede

gelijk in den hemel also ook op de aarde.’

W. Bronzwaer haalt in zijn ‘Lessen in lyriek’ dit gebed aan als voorbeeld van een bijbelse poëtische tekst waarvan het poëtisch gehalte pas tweehonderdvijftig jaar geleden is herontdekt.¹ De Statenvertalers onderkennen niet de poëtische structuur, met het drielijg parallelisme, van de Griekse tekst. Robert Lowth had zijn boek over de bijbelse poëzie, waarin hij dergelijke parallelle structuren aanwijst als het wezenskenmerk van veel bijbelse poëzie, immers nog niet geschreven. Dat heeft gevolgen gehad voor de poëzie van de oudere vertalingen: niet alleen hier, maar in vele andere passages bevat de Statenvertaling proza, waar nieuwere vertalingen poëtisch zijn. In het



‘Niet elk stukje Hebreeuwse poëzie hoeft in een vertaling van het niveau van het Hooglied te zijn ...’

Hooglied 1:4

Collagie Lika Tov.

geval van *Het gebed des Heren* heeft dat gevolgen voor de betekenis, zo betoogt Bronzwaer. ‘Het zal duidelijk zijn dat het zichtbaar maken van het driedelig parallelisme in het midden van de tekst een andere ‘theologie’ impliceert: niet alleen dient Gods wil op aarde te geschieden zoals hij ook in de hemel geschiedt, maar ook dient zijn naam op de aarde te worden geheiligd zoals hij in de hemel wordt geheiligd; bovendien impliceert de tekst nu dat het Rijk Gods in de hemel al bestaat en dat de hemel dus een ‘verheerlijkte aarde’ is en niet iets onvoorstelbaars.’ Overigens wijst Bronzwaer erop dat het naast de stichische – poëtische – weergave van deze passage, vooral de interpunctie is die deze lezing mogelijk maakt.

Vorm en inhoud

Niet altijd zal er zo eenvoudig een betekenisverschil aan een vormverschil te koppelen zijn. In veel poëzie is de wijze van zeggen zelfs een van de onderwerpen van het gedicht. Zo extreem is het in de bijbel niet, maar het is wel zo dat de vorm de inhoud beïnvloedt. Het maakt dus, ook inhoudelijk, wel degelijk uit of een bijbelvertaling veel of weinig poëzie bevat: poëzie is een tekstsoort die veel aandacht naar zich toe trekt, en dus per definitie gemarkeerd is. Die gemarkeerdheid roept soms heftige reacties op: sommigen vinden poëzie per definitie mooier en belangwekkender dan proza; anderen zijn juist geneigd poëtische passages zo snel mogelijk voorbij te gaan. Als we een aantal Nederlandse bijbelvertalingen – Statenvertaling, NBG-vertaling 1951, Groot Nieuws Bijbel en Willibrordvertaling – op een rijtje zetten, zien we dat er steeds meer stichisch gezette tekst in de vertalingen voorkomt. Dat heeft wellicht te maken met de groter wordende sensibiliteit voor poëzie onder theologen, en met voortgaand wetenschappelijk onderzoek. In de wetenschappelijke literatuur worden steeds meer bijbelverzen in de bronteksten, met name in de Hebreeuwse bijbel, als poëtisch aangemerkt. Onder andere Robert Alter heeft veel werk verzet op dit terrein. Je zou verwachten dat de Nieuwe Bijbelvertaling, als de nieuwste vertaling, ook de meeste tekst in versvorm zal kennen, maar dat is niet het geval. Een aantal profetische teksten bijvoorbeeld, en het deuterocanonieke *Wijsheden*, zullen waarschijnlijk minder poëtische passages kennen dan Groot Nieuws Bijbel of Willibrordvertaling. Wat is daarvan de reden? Om die reden te achterhalen ontleen we een voorbeeld aan *1 Samuël*. Zie hier wat de NBV-vertalers van *Samuël* over hun werkstuk opmerken:

1 Samuël 15:22-23

²² Daarop zei Samuël:

‘Schept de HEER behagen in offers
meer dan in gehoorzaamheid?

Nee! Beter gehoorzaamheid dan offers,

beter volgzzaamheid dan ramsvet.

²³ Weerspanningheid is even erg als toverij,
eigenzinnigheid is even slecht als bijgeloof.

U hebt de opdracht van de HEER verworpen;
daarom verwerpt hij u als koning!’

Met hierbij het volgende commentaar:

Het antwoord van Samuël is in dichtvorm gegoten:

<i>hachefets laJHWH be'olot uzevachim</i>	<i>kisjemo'a beqol JHWH</i>
<i>hinne sjemo'a mizzèvach tov</i>	<i>lehaqsiv mechelèv 'elim</i>
<i>ki chattat qèsèm mèri</i>	<i>we'awèn uterafim haftsar</i>
<i>ja'an ma'asta 'èt devar JHWH</i>	<i>wajjim'asecha mimmèlèch</i>

Het Hebreeuws van deze verzen voldoet formeel aan de criteria om ze als poëzie te vertalen. Ook de pragmatische functie is evident: de poëtische vorm benadrukt Samuëls emotionaliteit en verleent zijn uitspraak een geldigheid die de concrete situatie overstijgt.

Maar er zijn twijfels over het hedendaagse pragmatische effect van dergelijke stukjes ‘poëzie’ in prozateksten. De meningen hierover onder de NBV-vertalers zijn verdeeld, maar de meesten geven de voorkeur aan een versvorm. Veel vertalingen zetten deze verzen onder elkaar. Of dat poëzie oplevert is natuurlijk vers twee. Onze eigen versie vinden we ook niet zo geslaagd. Je kunt de tekst met kleine aanpassingen eigenlijk even goed (of beter) achter elkaar zetten:

²² Daarop zei Samuël: ‘Schept de HEER meer behagen in offers dan in gehoorzaamheid? Nee! Gehoorzaamheid is beter dan offers, volgzzaamheid is beter dan het vet van rammen. ²³ Weerspanningheid is even erg als toverij en eigenzinnigheid is even slecht als afgodendienst. U hebt de opdracht van de HEER verworpen; daarom verwerpt hij u als koning!’²²

De pragmatische functie

In het vertalerscommentaar zijn met name de woorden ‘pragmatische functie’ (de concrete gebruiksmogelijkheden van een tekst) en ‘pragmatisch effect’ (wat brengt een tekst teweeg) van belang. De pragmatische functie van een tekst wordt nadrukkelijk betrokken in de afweging of een tekst als proza dan wel als poëzie zal worden vertaald. Het allerbelangrijkste is natuurlijk de vraag of een tekst in het Hebreeuws, Aramees of Grieks poëzie *is*, maar die vraag is niet altijd even eenvoudig te beantwoorden. Er is wel een aantal criteria waaraan een tekst moet voldoen om in aanmerking te komen voor een plaatsje in de poëtische canon.³ Maar dit zijn geen van alle criteria waarmee een definitieve keuze voor proza of poëzie kan worden gedaan. Of een bepaalde Hebreeuwse tekst poëzie genoemd kan

worden, wordt bepaald door de *mate* waarin poëtische aspecten een tekst domineren. De beslissing om een Hebreeuwse tekst poëtisch te noemen geschiedt dan ook op grond van een 'cumulatieve bewijsvoering'. Harde criteria, zoals in het Nederlands een stichische zetwijze of rijm, ontbreken in de Hebreeuwse poëzie. Het verschil tussen poëzie en proza kan in veel gevallen gradueel zijn, en daarom blijft een subjectief element aanwezig. Daarom wordt in de NBV ook de lezersverwachting in de besluitvorming betrokken. De vraag wordt dan: 'werkt' het als een bepaalde tekst of tekstpassage stichisch wordt gezet? De stichische zetwijze in het Nederlands is namelijk een 'hard' criterium: een stichisch gezette passage in een religieuze en literaire tekst als de bijbel, geeft de lezer als signaal: dit is poëzie. Die poëzie moet vervolgens, om geslaagd te zijn, een bepaalde gebondenheid bezitten. Is dat niet het geval, dan wordt de lezersverwachting niet ingelost, en is de tekst niet geslaagd.⁴

Vragen naar kenmerken

De NBV-vertaler stelt zich een aantal vragen voordat het besluit tot een vertaling in proza of poëzie valt, en wel de volgende:

- 1) Overheersen in de teksteenheid de poëtische vormkenmerken?
- 2) Licht er op de poëtische functie van de taal een sterk accent?
- 3) Doet een poëtische weergave in het Nederlands het best recht aan deze passage?

Als deze drie vragen positief kunnen worden beantwoord, wordt de teksteenheid als poëzie vertaald. In de boven aangehaalde tekst van *1 Samuël* is dat niet het geval, de derde vraag moet negatief worden beantwoord, en daarom zal het in de NBV ook een prozatekst zijn. Een prozatekst met poëtische trekjes overigens, alleen al omdat er een aantal parallellismen in is aan te wijzen.⁵

Een dergelijke mengvorm zal men in de NBV vaker aantreffen: proza met poëtische trekken, of niet-stichisch gezette poëzie zo men wil, poëtisch proza. Het is een vorm die bij uitstek geschikt is om veel bijbelse literatuur in te vertalen, juist omdat het verschil tussen proza en poëzie nogal eens glijdend is. Vooral in de profetische literatuur zal deze vorm veelvuldig worden toegepast.⁶

In de bijbel staan proza en poëzie soms letterlijk dicht bij elkaar. Vergelijk in *Rechters* de prozaversie van de dood van Sisera met de poëtische versie zoals die voorkomt in het Lied van Debora:

Rechters 4:21:

Jaël nam een tentpin en een hamer en sloeg de tent binnen. Ze sloeg de

tentpin dwars door zijn hoofd in de grond terwijl hij uitgeput in slaap lag, zodat hij stierf.

Rechters 5:26-27:

²⁶ Met één hand vatte ze een tentpin, met de andere een hamer.

Ze dreef de tentpin door zijn slaap, spleet met een hamerslag zijn hoofd.

²⁷ Aan haar voeten viel hij neer, kromp hij ineens en bleef hij liggen.

Aan haar voeten kromp hij ineens, daar viel hij neer.

De poëzieversie van de dood van Sisera bezit een grotere mate van gebondenheid dan de prozaïsche. In de NBV-versie wordt dat bereikt door parallellismen, herhalingen en ritme. Ritme is een belangrijk middel in de Nederlandse poëzie, en dus ook in vertalingen in het Nederlands. Nederlandse poëzie die niet ritmisch is, is meestal geen geslaagde poëzie. In dat opzicht verschilt NBV-poëzie niet van andere Nederlandse poëzie. Een vertaler moet een goed oor voor ritme hebben; heeft hij dat niet, dan is de poëzie gedoemd te mislukken. Ritme neemt in de hiërarchie van vormelementen in de Nederlandse poëzie een voorname plaats in, hoger dan dat het geval is in de Hebreeuwse. Ritmische patronen zijn verschillend in de beide talen, en de Nederlandse teksten zullen in sommige gevallen ritmischer zijn dan de Hebreeuwse originelen. Daar staat tegenover dat Hebreeuwse klankpatronen als alliteratie en assonantie in vertaling niet behouden kunnen worden. Zo is het vertalen van poëzie vaak een kwestie van compensatie: wat je verliest aan de ene kant, compenseer je aan de andere. Vormelementen uit het Hebreeuws zullen dus meestal niet als gelijksoortige vormelementen in de Nederlandse vertaling terugkeren. Een parallellisme of een herhaling is vaak gemakkelijk te behouden, maar voor veel andere poëtische kenmerken geldt dat niet.

Vorm en inhoud

Uitgangspunt in de NBV-poëzie is de Nederlandse vorm: de vorm stuurt de weergave van de inhoud. Dit betekent natuurlijk niet dat de inhoud van de tekst wordt verwaarloosd of verkeerd wordt weergegeven. Uiteraard heeft elke tekst behalve een vorm ook een inhoud, en hangen die twee in elke tekst samen. Een goede vertaling dient die samenhang te honoreren; zowel vorm als inhoud moet recht worden gedaan. Het feit dat de vorm het uitgangspunt is, betekent wel dat er op woord- en zinsniveau inhoudelijke transformaties kunnen plaatsvinden die misschien niet zouden worden toegepast wanneer er geen sprake zou zijn van een weergave in poëzie.⁷ Het gaat er immers om dat de vertaler in elk geval op het niveau van de tekst als geheel het poëtisch karakter recht doet.

Tot zover de theorie. Waar dit alles in de praktijk toe leidt, zal in dit en de volgende nummers van *Met Andere Woorden* worden geïllustreerd aan concrete voorbeelden. Het eerste voorbeeld vindt u verderop in dit nummer, het behandelt een passage uit *Prediker*. In de volgende drie nummers zullen achtereenvolgens aan bod komen de *Psalmen*, *Job*, en een aantal nieuwtestamentische passages.

Drs. F.J.A. van der Meij is medewerker van de Nieuwe Bijbelvertaling.

Noten

1. W. Bronzwaer, *Lessen in lyriek*, Nijmegen 1993, p. 148. Bronzwaer gebruikt als poëtische vertaling de Willibrordvertaling; ik heb twee keer de Statenvertaling geciteerd, om te laten zien wat het effect is van niets anders dan een andere opmaak van de tekst, en een andere interpunctie.
Twee andere titels die in dit verband van belang zijn, zijn: Robert Alter, *The Art of Biblical Poetry*, New York 1985; en Robert Lowth, *De sacra poesi Hebraeorum*, 1753.
2. Deze tekst is aangepast na de poëzieversie; niet alle veranderingen hebben te maken met de omzetting van poëzie naar proza.
3. De belangrijkste vormkenmerken van de Hebreeuwse poëzie zijn:
 1. (relatieve) afwezigheid van typische proza-partikels, zoals 'et, 'asjer, ha-
 2. parallelismus membrorum en (bijv. chiastische) variaties daarop; en hiermee samenhangend het gebruik van parallelle woordparen
 3. een herkenbaar ritme
 4. ongebruikelijke woordenschat (bijv. archaïsmen)
 5. een gemarkeerde syntaxis
 6. klankpatronen als alliteratie, assonantie, woordspelingen e.a.
 7. beeldende taal, metaforen en similes
 8. gebruik van overige poëtische technieken, zoals bijv. refreinen.
4. Natuurlijk is ook dit een graduele kwestie: er bestaat meer en minder geslaagde poëzie, zowel binnen als buiten de bijbel, en ook binnen verschillende bijbelvertalingen. Niet elk stukje Hebreeuwse poëzie hoeft in een vertaling van het niveau van het *Hooglied* te zijn, maar een zekere mate van gebondenheid is toch wel vereist.

5. De beoordeling of een poëtisch gedeelte in het Nederlands geslaagd is, bevat altijd een sterk subjectief element. Het feit dat het proza hier ook poëtische elementen in zich draagt, maakt dat de keuze voor proza of poëzie minder drastisch is dan het lijkt, en ook anders had kunnen uitvallen: het zou dan een poëtische passage zijn met sterke prozaïsche trekken.
6. Zie voor een uitgewerkt voorbeeld de tekst van *Obadja* in *Werk in uitvoering*.
7. Zie voor een bespreking van het begrip 'transformatie': *Werk in uitvoering*, Haarlem 1998.

dr. Arend Jan Bolhuis



'Gedenk je schepper in de dagen van je jeugd.'

Prediker 12

Houtsnede van Andreas Felger

Foto: NBG/Sandra Haverman

In het voorafgaande artikel is iets gezegd over de achtergronden van het vertalen van poëzie in de Nieuwe Bijbelvertaling. In dit artikel wordt dit geïllustreerd aan de hand van een passage uit Prediker.

Het boek *Prediker* is in de Statenvertaling en de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 in zijn geheel als proza vertaald. Hetzelfde geldt voor de Willibrordvertaling uit 1975. In de geheel herziene uitgave van die vertaling uit 1995 wordt *Prediker* echter grotendeels als poëzie vertaald. Dit verschil is illustratief voor de tendens in Nederlandse bijbelvertalingen om steeds meer tekst als poëzie weer te geven. Zo ook in de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), althans wanneer men deze vertaling met de Statenvertaling en die van het Nederlands Bijbelgenootschap vergelijkt. Vergeleken met de Willibrordvertaling uit 1995 is de NBV terughoudender waar het poëzie betreft. De reden hiervoor is, zoals Van der Meij in dit nummer van *Met Andere Woorden* uiteenzet, dat voor een weergave als poëzie een combinatie van criteria geldt. Een passage wordt pas als poëzie vertaald wanneer de poëtische vormkenmerken in de brontekst overheersen, er een sterk accent op de poëtische functie van de taal ligt en een poëtische weergave het best recht doet aan de passage. Deze criteria hebben ertoe geleid dat in de NBV-vertaling van *Prediker* slechts drie passages als poëzie zijn vertaald: 1:2-11, 3:1-8 en 12:2-8. De rest van het boek is als proza vertaald, zij het als proza waarin het parallelisme wordt gerespecteerd en – in samenhang daarmee – een zeker ritme herkenbaar is. In die zin is er eerder sprake van poëtisch proza.¹

De drie passages die als poëzie zijn vertaald, spelen in inhoudelijk opzicht een belangrijke rol in *Prediker*. Ze verwoorden het 'cyclusmotief', dat een van de centrale gegevens van het boek is: de dingen wisselen elkaar in een voortdurende kringloop af, iets werkelijk nieuws is er niet. In 1:2-11 komt

dit gegeven onder meer tot uiting in de eeuwige kringloop van de zon, de wind en de rivieren, in 3:1-8 in het onverbiddelijke ritme van de tijd, en in 12:2-8 in het sterven van een mens, wiens adem weer naar God gaat, die dus terugkeert naar de bron waaruit hij is voortgekomen. Doordat deze drie passages als enige in het boek als poëzie zijn weergegeven, wordt het belang van het cyclusmotief benadrukt.

In de rest van dit artikel zal ik een van deze drie passages nader bespreken: 12:2-8. Daarbij ligt het accent op vertaalbeslissingen die betrekking hebben op de weergave als *poëzie* in de *Nederlandse* tekst. Andere vertaalbeslissingen, bijvoorbeeld beslissingen die voortvloeien uit onduidelijkheden in de brontekst, blijven onbesproken.

De poëtische passage 12:2-8

De passage 12:2-8 maakt in de NBV-vertaling van *Prediker* deel uit van een perikoop die in haar geheel de verzen 11:1-12:8 omvat en het volgende opschrift heeft: 'Gedenk je schepper in je jeugd'. Dit opschrift is ontleend aan 12:1. De perikoop vormt – op een redactionele afsluiting na – het slot van *Prediker*. Ze heeft, grosso modo, de volgende inhoud: de mens moet het leven nemen zoals het is en ervan genieten zolang het kan, echter in het besef dat 'bij alles wat je doet [...] God je aan zijn oordeel onderwerpt' (11:9). Vandaar de dubbele aansporing 'Geniet [...] van je jonge jaren, haal je hart op aan de dagen van je jeugd' (11:9) en 'Gedenk [...] je schepper in de dagen van je jeugd' (12:1). Daarna volgt de poëtische passage 12:2-8, waarin de laatste aansporing in het perspectief van de dood wordt geplaatst. De passage verbeeldt het sterven van een mens.²

¹ Gedenk daarom je schepper in de dagen van je jeugd, voordat de slechte dagen komen en de jaren naderen waarvan je zegt: in deze jaren vind ik weinig vreugde meer.

² Gedenk daarom je schepper,
voordat de zon verduistert,
de sterren en de maan niet langer stralen,
de lucht ook na de regen grauw van wolken wordt.

³ De dag waarop de wachter trillend voor het huis staat,
de soldaten kromgebogen voortgaan,
de maalsters langzaam verdwijnen,
de vrouwen uit het venster staren en een schaduw lijken.

⁴ Wanneer de deuren naar de straat worden gesloten,
de molen geen geluid meer maakt,
het fluiten van de vogels ijl van toon wordt,
wanneer hun lied verzinkt.

⁵ Je durft geen heuvel te beklimmen,
de weg is vol gevaar.

De amandelboom behoudt zijn wintertooi,
de sprinkhaan slaapt zich voort,
de kapperbes droogt uit.

Een mens gaat naar zijn eeuwig huis,
een klaagzang vult de straat.

⁶ Gedenk daarom je schepper,
voordat het zilverkoord wordt weggenomen,
de gouden lamp gebroken,
de waterkruik in stukken valt,
het schepd bij de put wordt stukgebroken.

⁷ Wanneer het stof terugkeert naar de aarde,
weer wordt zoals het was,
wanneer de adem van het leven weer naar God gaat,
die het leven heeft gegeven.

⁸ Lucht en leegte, zegt Prediker,
alles is maar leegte.

Allereerst enige opmerkingen over de *structuur* van de tekst.

12:1 is het laatste vers van het prozagedeelte van de perikoop 11:1-12:8. Het proza gaat zonder onderbreking door een witregel in de poëzie over. Hiervoor zijn twee redenen: ten eerste is er geen inhoudelijke breuk tussen 12:1 en 12:2, en ten tweede is het verschil tussen proza en poëzie in de brontekst graduëel. Wanneer er dus van een witregel gebruik zou zijn gemaakt, zou dat een groter onderscheid tussen het proza- en poëziegedeelte van de perikoop suggereren dan er in feite is.

De frase 'Gedenk daarom je schepper' uit 12:1 wordt aan het begin van 12:2 en 12:6 herhaald. Dit is in de brontekst niet het geval. Het betreft hier toevoegingen omwille van idiomatisch Nederlands. Ze veranderen de tekst in inhoudelijk opzicht echter niet, omdat de frase 'Gedenk daarom je schepper' zich als aansporing in feite over heel 12:1-8 uitstrekt. Men kan dus op zijn hoogst zeggen dat op twee plaatsen in de vertaling expliciet wordt gemaakt wat in de brontekst impliciet aanwezig is.

In de meeste vertalingen maakt 12:8 deel uit van de afsluitende (redactionele) epiloog, dat wil zeggen dat het samen met 12:9-14 een aparte perikoop vormt. In de NBV wordt 12:8 echter bij 12:2-7 getrokken. Niet alleen omdat 12:8 inhoudelijk gezien uitstekend bij 12:2-7 past, maar ook omdat het vers een inclusio met 1:2 vormt.

Lucht en leegte, zegt Prediker,
lucht en leegte, alles is maar leegte. (1:2)

Lucht en leegte, zegt Prediker,
alles is maar leegte. (12:8)

Met 1:2 beginnen 'de woorden van Prediker', met 12:8 eindigen ze. Door dat deze inclusio zichtbaar is gemaakt in de structuur van de tekst, wordt het cyclusmotief, dat zo'n belangrijke rol in *Prediker* speelt, benadrukt.

Het ritme van 12:2-8

Het begrip ritme hangt samen met het begrip metrum. Het metrum van een gedicht is, zoals iedereen weet die een middelbare schoolopleiding heeft genoten, de regelmatige afwisseling tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen. Daarbij zijn er verschillende patronen, ofwel 'versvoeten'. De versvoet die in Nederlandse poëzie het meest voorkomt, is de jambe: het patroon van eerst een onbeklemtoonde lettergreep en daarna een beklemtoonde. Ook *Prediker* 12:2-8 volgt dit patroon. Ter illustratie de eerste vier stichen. De onderstrepingen geven de geaccentueerde lettergrepen aan, de schuine streepje de grenzen tussen de jamben.

² Gedenk / daarom / je schep / per,
voordat / de zon / verduis / tert,
de ster / ren en / de maan / niet lan / ger stra / len,
de lucht / ook na / de re / gen grauw / van wol / ken wordt.

Er is slechts één uitzondering op het jambische patroon: de versvoet 'voordat' aan het begin van 2b (een trochee). Wanneer we naar de lengte van de stichen kijken, is er meer variatie. Lange(re) en korte(re) stichen wisselen elkaar af, en dat heeft tot gevolg dat het jambische patroon wordt gerelativeerd. Dat is vanzelfsprekend ook de bedoeling. Men moet poëzie nooit strikt volgens het metrum lezen; als men dat doet, ontstaat onvermijdelijk de bekende 'dreun'. Het gaat erom dat op het metrum wordt gevarieerd, door middel van verschillen in accent, tempo en toonhoogte. Aldus ontstaat er ritme. Zo zou men de eerste vier stichen van 12:2-8 aldus kunnen voordragen (waarbij de onderstrepingen de in de voordracht gerealiseerde accenten aangeven):

² Gedenk daarom je schepper,
voordat de zon verduistert,
de sterren en de maan niet langer stralen,
de lucht ook na de regen grauw van wolken wordt.

In de eerste stiche vervalt het accent op 'om' in 'daarom', in de derde stiche de accenten op 'en' en 'lan-' in 'langer', en in de vierde stiche de

accenten op 'lucht' en 'wordt'. Anderzijds krijgt in de derde stiche het metrisch onbeklemtoonde 'niet' een accent. Overigens zullen niet alle accenten even sterk zijn. Zo ligt het voor de hand om in de eerste stiche het accent in 'schepper' sterker te benadrukken dan dat in 'Gedenk'. In de tweede stiche zou 'zon' het sterkste accent kunnen krijgen, in de derde 'stralen', en in de vierde 'grauw'. Maar er zijn ook andere keuzes mogelijk, bijvoorbeeld 'voordat' in de tweede stiche, 'niet' in de derde en 'na' in de vierde. Kortom, het ritme bezit een zekere flexibiliteit, en het is aan de lezer om te bepalen hoe hij de tekst in ritmisch opzicht leest. Daarbij spelen natuurlijk ook inhoudelijke overwegingen een rol. Zo is het appellerende karakter van de eerste twee stichen sterker met een duidelijk accent op 'voordat' dan zonder zo'n accent. Maar hoe men de tekst ook leest, er moet altijd een zeker ritme aanwezig zijn. Van de tekst mag worden verwacht dat hij daartoe de mogelijkheid biedt, van de lezer mag worden verwacht dat hij zich enige moeite getroost een ritme in de tekst te vinden.

Het ritme prevaleert

Voor de NBV geldt dat ritme in de hiërarchie van vormelementen een voorname plaats inneemt. Dit brengt met zich mee dat in gevallen waarin het onmogelijk is zowel het ritme als een ander (al dan niet poëtisch) tekstenmerk te behouden, het ritme meestal prevaleert. Dan gaat het andere kenmerk dus verloren, of het wordt gecompenseerd. Enige voorbeelden.³ De brontekst van 12:2d luidt: *wesjavoe hē'avim 'achar ha-gasjēm*. Letterlijk vertaald betekent dit: 'en de wolken terugkeren na de regen'. Het werkwoord 'terugkeren' is in inhoudelijk opzicht niet zonder betekenis: het draagt bij aan het cyclusmotief in *Prediker*. Het is echter niet in de vertaling in te passen zonder dat het ritme wordt bedorven. De letterlijke vertaling valt volledig buiten het jambische patroon. Dat zou niet gelden voor een vertaling als 'het wolkendek terugkeert na de regen', maar daarin is het woord 'wolkendek' te precies en daardoor niet aantrekkelijk. Vandaar dat de stiche is vertaald met 'de lucht ook na de regen grauw van wolken wordt'. De brontekst van 12:3c luidt: *oevateloe ha-tochanot ki mi'etoe*. Letterlijk vertaald betekent dit: 'en de malende [vrouwen] ledig zijn want zij zijn weinigen'.⁴ Omwille van de Nederlandse versstructuur en het ritme moet 'ledig zijn' en 'zij zijn weinigen' gecompriemd worden vertaald. De brontekst van 12:6d luidt: *wenarots ha-galgal èl-ha-bor*. Letterlijk vertaald betekent dit: 'de kruik bij de bron wordt gebroken'. In de definitieve vertaling is dit geworden: 'de waterkruik in stukken valt'. Hierin is 'wordt gebroken' vervangen door 'in stukken valt' omdat in de volgende stiche eveneens 'gebroken' voorkomt: 'het scheprad bij de put

wordt stukgebroken'. Verder is 'bij de bron' komen te vervallen, en daarmee het parallelisme met 'bij de put' in 11:6e. Natuurlijk had dit niet gehoeven. Echter, een vertaling als 'de kruik bij de bron in stukken valt' is in ritmisch opzicht minder aantrekkelijk en heeft bovendien als nadeel dat het parallelisme in 12:6e: 'het scheprad bij de put', nogal overladen wordt. Daarom is ervoor gekozen 'bij de bron' te laten vervallen en in plaats van met 'kruik' met 'waterkruik' te vertalen. Overigens gaat het parallelisme daarmee niet echt verloren. Er is in de vertaling alleen een wat ander parallelisme gekomen, dat de betekenis van de twee stichen samen echter volledig recht doet.

Ten slotte 12:7cd. De vertaling luidt: 'wanneer de adem van het leven weer naar God gaat, / die het leven heeft gegeven'. In de brontekst komt het woord *roeach* voor. Dat zou enkel met 'adem' kunnen worden weergegeven, maar de lexicavers geven ook de betekenis 'levensadem'. In de vertaling is voor die betekenis gekozen. De reden daarvoor is niet dat 'adem' onvoldoende duidelijk zou maken dat in 12:7cd ook de betekenis 'leven' meespeelt. De context laat daarover geen twijfel bestaan. Verder is de reden ditmaal evenmin van ritmische aard. Er ligt een klankmatige overweging aan ten grondslag. Stel dat de vertaling aldus zou zijn: 'wanneer de adem weer naar God gaat, / die de adem heeft gegeven'. De combinatie van de klinkers 'á' en 'é' in de laatste stiche is storend, of in ieder geval storend in de context. Bovendien wordt 12:2-8 met deze weergave op een te zakelijke toon afgesloten. Beide bezwaren gelden niet voor de vertaling met 'levensadem' en een herhaling van 'leven' in 12:7cd.

Het motto van de NBV is: *brontekstgetrouw en doeltaalgericht*. Uit bovenstaande voorbeelden is gebleken dat er soms ingrijpende transformaties nodig zijn om tot een bevredigende Nederlandse tekst te komen. Daarmee worden de eisen die de doeltaal stelt volledig gehonoreerd. Maar geldt dit ook voor de brontekst? Bevat de vertaling van *Prediker* 12:2-8 te veel vrijheden? Dat zou inderdaad het geval zijn wanneer de vertaling op elk afzonderlijk inhoudelijk punt de bewoordingen van de brontaal zo letterlijk mogelijk zou moeten weergeven. Dat is echter niet de vertaalmethode van de NBV. Voor de NBV geldt dat de macrostructuur, dus de tekst in zijn samenhang, bepalend is voor de betekenis van het microniveau, dus de afzonderlijke woorden, zinnen of stichen waaruit die tekst bestaat. Dus wanneer *Prediker* 12:2-8 een bevredigende Nederlandse poëtische tekst is die bovendien in zijn totaliteit een adequaat beeld van de poëzie in de brontekst geeft, is de vertaling niet alleen doeltaalgericht, maar ook brontekstgetrouw.

Noten

1. De NBV-vertaling van *Prediker* is te vinden in *Werk in uitvoering*; eerste deelluitgaven van de [Nieuwe Bijbelvertaling], Haarlem/'s-Hertogenbosch 1998. Het boek is vertaald door dr. Kees Verdegaal (oudtestamenticus) en dr. Arend Jan Bolhuis (neerlandicus).
2. De vraag of deze tekst een allegorie is waarin de personages verschillende lichaamsfuncties personifiëren, is voor dit artikel niet van belang.
3. Dat deze een subjectief element bevatten, is evident.
4. De teksthaken om 'vrouwen' geven aan dat het woord 'vrouwen' niet in de brontekst staat. Er is echter sprake van een grammaticaal-vrouwelijke vorm. Het kan dus alleen om vrouwen gaan.

Abraham Kuyper en de herziening van de Statenvertaling

dr. Jaap van Dorp

Aan het eind van de 19^{de} eeuw heeft dr. A. Kuyper in samenwerking met dr. H. Bavinck en dr. F.L. Rutgers een herziene uitgave van de Statenvertaling verzorgd. Deze herziening was een van de vele die de Statenvertaling uit 1637 in de loop der tijd heeft ondergaan. Omdat de kloof tussen het Nederlands van de zeventiende eeuw en dat van latere generaties steeds groter werd, groeide ook de behoefte aan een bijbel in een meer eigentijdse taal en spelling.

In de 19^{de} eeuw zijn er verschillende gereviseerde uitgaven van de Statenvertaling verschenen.¹ Ook het Nederlands Bijbelgenootschap heeft sinds zijn oprichting in 1814 herhaaldelijk het initiatief genomen om de bijbelvertaling te herzien. In 1847 verscheen een complete herziene uitgave, waarin de spelling was aangepast en onbegrijpelijk geworden taalgebruik was vervangen. Deze uitgave sloeg niet erg aan, omdat men de vertrouwde klanken van de Statenbijbel miste en sommige wijzigingen te ingrijpend vond. Om een voorbeeld te noemen: in de traditionele weergave van de oudtestamentische Godsnaam HEERE was de slotklinker E weggelaten.² Men vond de verandering in HEER niet eerbiedig. Daarnaast waren typische uitdrukkingen herzien, zoals 'met gierigheid gieren' in Habakuk 2:9, en werd sterk verouderd woordgebruik vervangen, bijvoorbeeld het *rotelen* van de pijlkoker in Job 39:26, en de *sloimme* slang in Jesaja 27:1.³ Toen het NBG jaren later opnieuw besloten had tot een herziening van de Statenbijbel (complete editie 1888), waren de reacties veel positiever. In die editie waren onder andere de nieuwe spellingregels van De Vries en Te Winkel verwerkt, en was de sluitletter E weer aan de Nederlandse weergave van de Godsnaam toegevoegd.

Flakkeese Bijbel

De herziene editie van Kuyper, Bavinck en Rutgers die vanaf 1893 verscheen, is bekend geworden onder de naam Flakkeese Bijbel, genoemd naar de

Deze brief aan Abraham Kuyper heeft betrekking op de spelling van het woord 'phiolen' in bijvoorbeeld Openbaring 5:8. De tekst luidt:

Leiden, 31 Aug. 1894

Hooggeleerde Heer,

Uw geëerd schrijven van heden kan ik terstond beantwoorden. Tegen de spelling phiool is in dit geval, naar ik meen, niet het geringste bezwaar. Volgens de afleiding is die spelling nauwkeurig; die met f is stellig ook te verdedigen, maar in den hooger en stijl en bepaaldelijk in eene bijbelvertaling, is die met ph op zijn minst genomen even goed.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer mij te noemen
Uw dienstw. dienaar

A. Kluyver

Flakkeesche Boekdrukkerij te Middelharnis. De directie van deze uitgeverij heeft Kuyper c.s. gevraagd om 'den tekst der Staten-Overzetting van de Gansche Heilige Schrifture, met de Kantteekeningen, op zulk eene wijze voor den druk gereed te maken, dat hetgeen door den loop der tijden met opzicht tot de taal, de spelling en de woordenkeus veranderd is, naar goede regelen, overeenkomstig de eischen van het hedendaagse spraakgebruik, ook in de Bijbel-uitgave gewijzigd werd.'⁴ Uit de verslagen over de toestand in de gemeente Middelharnis blijkt dat de boekdrukkerij werd opgericht in 1888 als een naamloze vennootschap.⁵ De letterzetter W.K. Schneijder, geboren op 23 februari 1839 te Amsterdam, werd er directeur van. In de drukkerij werkten toen zestien personen. Aanvankelijk werd de herziene editie van de Statenvertaling in afleveringen uitgegeven. Toen Schneijder in 1893 naar Leiden vertrok, werd hij opgevolgd door een verder onbekende heer Ringlever. In 1899 komt de leiding van de drukkerij in handen van de familie Boomsma. Uit de aantekeningen van de heer J. Boomsma kan men opmaken dat de drukkerij tot 1899 geen geweldig succes heeft gekend. Hij vertelt dat het bedrijf gevestigd werd in een boerderij die met steun van zeven landbouwers, waarschijnlijk goede bekenden van Kuyper, was aangekocht. Onder de heer Ringlever – die de bijnaam Drinklever had – ging het bergafwaarts met de drukkerij. Toen in 1899 een accountantskantoor malversaties aan het licht bracht, werd het bedrijf (inclusief de schulden) overgenomen voor één gulden.

Samenwerking met Kluyver

Met zijn herziene editie beoogde Kuyper het beter te doen dan andere revisoren van de Statenvertaling in de 19^{de} eeuw. Hij constateerde dat 'allerlei Genootschappen en particuliere uitgevers wel met lofwaardige ijver Bijbels in verschillend formaat op de markt hadden gebracht, maar zóó dat deze, soms niet zonder wilkeur, en altoos zonder vasten regel in onze hedendaagsche taal waren overgebracht.'⁶ Kuyper wilde werken volgens een aantal strikte regels. Hij heeft zich op taalkundig gebied ook laten adviseren door zijn tijdgenoot dr. A. Kluyver, redacteur van het Nederlandsch Woordenboek. In bijna 800 gevallen heeft Kuyper raad gevraagd aan Kluyver. De correspondentie hierover wordt bewaard in de historische afdeling van de bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap in Haarlem. Ze bestaat uit een paar brieven en briefkaarten en een grote hoeveelheid losse blaadjes waarop vraag en antwoord zijn genoteerd.

Het uitgangspunt van de revisie was de Statenvertaling met kanttekeningen van 1657, de gecorrigeerde versie van de editie van 1637. Hierin hebben Kuyper, Bavinck en Rutgers zelf de nodige taalkundige aanpassingen aangebracht. Zij wilden de tekst en de kanttekeningen toegankelijker

maken door de taal te moderniseren, zonder het vertrouwde karakter van de Statenbijbel aan te tasten. Volgens sommigen zijn zij daarin onnodig ver gegaan.⁷

Een gezamenlijke aanpak?

Door gebruik te maken van eerdere herziene edities van de Statenvertaling en van commentaren op het daarin gebezigde taalgebruik hoefden Kuyper, Bavinck en Rutgers niet voor alle neerlandistieke aanpassingen om Kluyvers oordeel te vragen. Als ze dat wel deden, ging het in het grootste deel van de gevallen om vragen betreffende de begrijpelijkheid van zeventiende-eeuws woordgebruik. Een enkele keer legde Kuyper een vraag van meer algemene aard aan Kluyver voor. Op blad 30 van de correspondentie vraagt Kuyper welke regel men moet volgen bij de stomme sluitletter e. Waarschijnlijk heeft deze kwestie ook een rol gespeeld bij het afwijzen van de groeiende praktijk om de Godsnaam HEERE te vervangen door HEER. Kuyper was daarvan namelijk allerminst een voorstander. Kluyver hield zich bij de behandeling van die kwestie op de vlakte: 'Aangezien het plan der uitgave hierin bestaat: een tekst te geven zooveel mogelijk gelijk aan dien der Statenvertaling; en alleen die woorden door andere te vervangen, die, als geheel verouderd, voor den hedendaagschen lezer moeilijk zijn te begrijpen; –zo volgt hieruit, dat de tekst over 't geheel blijft in den stijl der oudere taal, en dat voor de wijzigingen zooveel mogelijk vormen moeten gekozen worden, die, nog thans te verstaan, in de 17^{de} eeuw ook reeds konden voorkomen. Dit beginsel in aanmerking nemende, zal dunkt mij, de e aan het einde der woorden, die haar thans hebben verloren, bijna overal kunnen bewaard blijven, want de vorm blijft, met of zonder e, voor den lezer even verstaanbaar, en door den ouderen vorm te gebruiken, maakt men hem het begrijpen van den tekst dus niet moeilijk.' Maar na een uiteenzetting over uitzonderingen op deze regel schrijft hij: 'Misschien heb ik mij van het plan der uitgave eene verkeerde voorstelling gemaakt: in dat geval zou ik gaarne eene terechtwijzing ontvangen.'

Bewinden of bewimpelen

De opzet van Kluyver om voor onbegrijpelijk geworden passages bewoordingen uit de 17^{de} eeuw te kiezen, vinden we ook terug in zijn commentaar bij incidentele kwesties met minder gangbaar taalgebruik zoals bij Genesis 38:14. De Statenvertaling 1657 leest daar: Doe leyde sy de kleederen harer weduwschap van haer af; ende sy bedekte haer met eenen sluijer ende bewondt haer. Kluyver schrijft hierover: 'Bewond is voor den hedendaagse lezer wel wat onduidelijk, doch het is moeilijk er een ander woord van dezelfde betekenis voor in plaats te stellen. Op

bewinden lijkt in klank het meest bewimpelen, d.i. met een sluier bedekken. In de 17^{de} eeuw wordt het nog gebruikt; Vondel spreekt ergens van 'Aeneas, van een wolk bewimpeld'. Wij hebben het alleen nog in onbewimpeld.³ Ondanks de laatste opmerking en het feit dat met 'bewimpelen' de tekst nu in feite tweemaal hetzelfde uitdrukt, nemen de revisoren het idee van Kluyver over en schrijven: '(...) en zij bedekte zich met eenen sluier en bewimpelde zich'.

Opstaan of oprijzen

Volgens de revisoren Kuyper, Bavinck en Rutgers hebben de Statenvertalers door een zeer letterlijke vertaling na te streven de in de tekst gegeven vertelsituatie niet altijd even juist weergegeven. In Genesis 27:19 staat dat Jakob zijn vader om de zegen verzoekt, en hij leidt dat in met de woorden: 'Sta op, zit en eet van mijn wildbraad.' De revisoren veronderstellen dat de oude Isaak in deze episode zijn bed niet uitkomt en zij vragen aan Kluyver: 'Kan dit blijven, waar bedoeld is: in bed overeind gaan zitten, of moet het zijn Rijs op?' Kluyver meent dat de Statenvertaling hier al te letterlijk is – hij vergelijkt de passage met de Griekse en Latijnse versie – en stelt dat 'opstaan' voorzover hij weet nooit 'overeind gaan zitten' betekent. Om de gedachte te vermijden dat Isaak van het bed afkomt, luidt de herziene tekst: 'Rijs toch op, zit, en eet van mijn wildbraad'.

Jokken of minnekozen

Kluyver betreurt het dat hij de vragenstellers moet antwoorden zonder enige kennis van het bijbels Hebreeuws. Uit het voorbeeld hierboven blijkt dat hij dikwijls verwijst naar de oude Griekse en Latijnse vertaling, resp. de Septuaginta en de Vulgata. Hij doet dat ook bij een vraag over Genesis 26:8, waarin staat dat de Filistijnse koning Abimelek uit het venster van zijn paleis kijkt en ziet dat 'Isaac was jockende met Rebecca sijne huysvrouw.' Kuyper vraagt: 'Kan jokkende in den zin van minnekozen behouden of moet het worden minnekozende?' Kluyver antwoordt: 'Indien in den tekst ook al een denkbeeld als minnekozen is bedoeld, dan wordt toch, althans in de Grieksche en de Latijnse vertaling, dit denkbeeld niet rechtstreeks uitgedrukt, noch paizonta noch jocantem betekenen eigenlijk minnekozen. Luther heeft, naar ik meen, scherzen; in den bijbel van Liesvelt staat boerden, het tegenwoordige boerten. Is er bezwaar tegen het gebruik van jokken, omdat sommigen zullen denken aan jokken, als zachter term voor liegen, dan zou men kunnen schrijven: jokkernij plegen of - bedrijven.' Daaruit hebben de revisoren de conclusie getrokken dat 'jokkende' gehandhaafd kon blijven. Mogelijk hebben ze rekening gehouden met het feit dat het woord ook in de kanttekeningen wordt toegelicht: 'Versta, eenige vrije, doch eerbare gebaren gebruikende,

waaruit de koning kon afleiden, dat zij man en vrouw waren'. Overigens zijn de revisoren zich wel bewust geweest van betekenisontwikkelingen rond het Nederlandse werkwoord 'jokken', aangezien zij bij Genesis 19:14 'jokken' in een eigen toelichting verklaren als 'schertsen'.

Kruidenier of drogist

De rol van Kluyver is niet beperkt gebleven tot de herziening van de vertaalde tekst. Kuyper, Bavinck en Rutgers hebben ook de tekst van de kanttekeningen gereviseerd – en ze zijn zelfs verder gegaan – en hebben daarbij ook gebruikgemaakt van de analyses van Kluyver. In de vertaling vragen zij door middel van een asterisk aandacht voor hun eigen opmerkingen bij de tekst. De aantekening bij Genesis 19:14 (zie hierboven) is daar een voorbeeld van. Maar er zijn tientallen voorbeelden te geven waarin Kuyper c.s. het aantal kanttekeningen vermeerderen. Zo worden de 'kruideniers' in 1 Koningen 10:15 op advies van Kluyver 'drogisten'. Kuyper had op blad 348 van de correspondentie voorgesteld om 'kruidhandelaars' te lezen. Maar Kluyver vond dat een neologisme dat hem bovendien te veel aan buskruit deed denken. Consequent vasthoudend aan zijn principe dat woorden uit de 17^{de} eeuw zoveel mogelijk door woorden uit dezelfde tijd moesten worden vervangen, verwijst hij naar de kanttekening van de Statenvertaling uit 1657 waarin bij het woord 'kruideniers' is opgemerkt 'Ofte: drogisten'. Kuyper nam het voorstel van Kluyver over. Maar in zijn streven om alle kanttekeningen van de Statenvertaling over te nemen is het hem kennelijk ontgaan dat in de herziene editie het woord 'drogisten' met hetzelfde woord wordt becommentarieerd ('Of: drogisten'). Sterker nog, Kuyper plaatste bij 'drogisten' in de vertaling een asterisk en voegde in een extra aantekening toe: 'Staten-overz: kruideniers, in den zin van: handelaars in allerlei kruiden; personen, die men thans drogisten noemt!'

Vergelijking met de editie 1657

Bij het kritisch doornemen van de Statenvertaling van 1657 hebben Kuyper, Bavinck en Rutgers gemeend ook een aantal verschillen met en drukfouten in hun basistekst te moeten signaleren. Wat de laatste betreft wijzen zij bijvoorbeeld bij Exodus 7:19 op een inconsistentie in woordkeuze ('de hand uitstrekken' in plaats van 'de hand uitsteken') en suggereren zij een vertaalfout in Leviticus 8:7 ('daarna' in plaats van 'daar'). Vaak vergelijken zij in een extra aantekening hun vertaalkeuze met oorspronkelijke lezingen in de Statenvertaling, alsof zij hun alternatief willen verantwoorden. Een voorbeeld uit vele vinden we bij 1 Samuël 15:32. De editie uit 1657 leest: 'Doe seyde Samuel/Brengt Agag den koningh der Amalekiten hier tot my: Agag nu gingh tot hem weeldelick (...)'. In de Flakkeese Bijbel is dit

geworden: '(...) Agag nu ging tot hem als een, die ten feest opgaat'. Het verschil met de Statenvertaling wordt als volgt toegelicht: 'De Staten-vertaling heeft weeldelijk, wat nu in anderen zin gebezigt wordt. Het is ons parmantig, wat echter voor den Bijbeltekst te plat is.' Kluyver had hier in zijn advies geschreven: 'Uit de kantt. blijkt dat de vertalers hier het oog hebben op de kleeding, zoals uitdrukkelijk wordt verklaard. Weeldelijk wordt daarbij nog omschreven met cierlick, delicatelick, teederlick. Hij was met zorg gekleed en daaruit bleek tevens zijne onbeschoortheid. (...) De term die alles tegelijk goed zou uitdrukken, zou wezen parmantig, een reeds oud woord (bij Kiliaan). (...) Weelderig is nu iets anders; het begrip fier is daarin niet zoozeer aanwezig.' Het advies van Kluyver vermeldt geen aanwijzing voor het alternatief van Kuiper, Bavinck en Rutgers: zij hebben het waarschijnlijk zelf uit de bewoordingen van de kanttekening van 1657 afgeleid.

De Flakkeese Bijbel is een van de vele pogingen om de oorspronkelijke bijbeltekst in een begrijpelijke vertaling aan te bieden. De expliciete rol van de neerlandicus Kluyver valt daarbij goed aan te wijzen. Hij wilde voor een publiek van de eind 19^{de} / begin 20^{ste} eeuw de 17^{de} eeuwse tekst herzien met behulp van de woordenschat van de 17^{de} eeuw om geen afbreuk te doen aan het karakter van de Statenvertaling. Daarin zou hij wel eens verder kunnen zijn gegaan dan Kuiper, Bavinck en Rutgers voor ogen stond. Een nadere studie van het archiefmateriaal kan daar meer licht op werpen.

Dr. J. van Dorp is als oudtestamenticus werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. Zie dr. F.G.M. Broeyer, 'Uitgaven van de Statenvertaling na 1637', in: A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem/Brussel 1990, p. 31-58, in het bijzonder p. 45-53.
2. Het NBG volgde hierin eerder verschenen edities, zoals die van de gebroeders Thieme van 1834.
3. Verschillende auteurs in de 19^{de} eeuw hebben voorbeelden van sterk verouderd taalgebruik in de Statenvertaling opgesomd. De hier genoemde zijn uit A. Ypey, *Taalkundige opmerkingen over verouderde en minverstaanbare woorden in de Staaten Overzetting des Bijbels*, Amsterdam 1807, p. 87 en 98-99.

4. Geciteerd uit het *Woord vooraf* in een fraai exemplaar van de Flakkeese Bijbel van 1895. De Flakkeese Boekdrukkerij heeft ook na de verschijning van de gereviseerde Statenvertaling contact gehouden met Kuiper, Bavinck en Rutgers. In 1897 wordt hun het verzoek gedaan om de tekst van de berijmde psalmen, de drie formulieren van enigheid en de liturgie der Gereformeerde Kerken in Nederland taalkundig te herzien, zodat in 1898 een compleet gereviseerd kerkboek kon worden uitgegeven. Zie ds. J.C. Rullmann, 'Kerkboek' in: Dr F.W. Grosheide, Ds J.H. Landwehr, Ds C. Lindeboom en Ds J.C. Rullmann (red.), *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*, derde deel, Kampen 1925-1931.
5. Met dank aan dhr. J.C. Both, archivaris van de gemeente Middelharnis, die deze gegevens over de Flakkeese Boekdrukkerij heeft verstrekt.
6. Zie het *Woord vooraf* van de in noot 4 genoemde uitgave.
7. Zie bijvoorbeeld L.M.P. Scholten, 'Uitgaven Statenvertaling in 19e en 20e eeuw' in: ds. J. van der Haar en J. de Koning (red.), *'Niets kan haar glans verdoven'. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling*, Dordrecht 1987, p. 87-108, in het bijzonder p. 94.

De Nieuwe Bijbelvertaling in de publiciteit

Reacties op de deelluitgaven

drs. Paulus-Jan Kieviet

Nadat op 26 oktober 1998 de eerste deelluitgaven van de Nieuwe Bijbelvertaling waren gepresenteerd, kwam de NBV op allerlei manieren in de publiciteit. De deelluitgaven trokken de aandacht van de landelijke, regionale en kerkelijke pers. Bovendien kwam de NBV diverse malen aan bod in actualiteiten- en discussieprogramma's op radio en tv.

In de loop van de weken en maanden druppelden ook persoonlijke reacties binnen, in de vorm van telefoontjes en brieven. In totaal kreeg het project-secretariaat zo'n 800 brieven binnen met opmerkingen over de vertaling en suggesties voor verbetering. Het grootste deel ervan gaat over de weergave van de Godnaam.

Inmiddels is de storm wat geluwd. Tijd om – voorlopig althans – de balans op te maken. Dit najaar verschijnt daarom een uitvoerige brochure in de NBV-inforeeks, waarin op de reacties wordt ingegaan. Hier alvast een voorproefje: wat is er sinds 26 oktober 1998 zoal over de NBV gezegd en geschreven?

Waardering ...

De meeste reacties in de media waren in beginsel positief over de NBV. Ook scribenten die ingrijpende kritiek hadden op de vertaling, uitten op zijn minst hun waardering voor het project als zodanig en de geleverde inspanningen: men prees de breedte van het project en de wetenschappelijke basis, en vond dat er zorgvuldig werk was geleverd. In een groot aantal brieven klonken vergelijkbare geluiden. Briefschrijvers uitten hun dankbaarheid voor dit project; 'het is goed dat een dergelijke onderneming mogelijk blijkt in onze tijd', aldus een Vlaamse briefschrijver. Veel waardering was er voor de leesbaarheid van de vertaling. Termen als 'helder, toegankelijk en aan diepte gewonnen' werden nogal eens geuit. Het natuurlijke en hedendaagse taalgebruik leidde er bij sommige lezers

toe dat de tekst van de bijbel voor hen een tot dan toe ongekennde zeggingskracht bleek te hebben.

... en kritiek

Natuurlijk werd er ook kritiek geleverd. Forse kritiek soms. Vrijwel alle uitvoerige besprekingen van de deelluitgaven vermeldten wel vragen of opmerkingen. Ook veel briefschrijvers hadden aanmerkingen op de vertaling.

Kritiek op een vertaling kan zich richten op verschillende niveaus: Kritiek op *macroniveau* betreft de vertaling en de vertaalmethode als zodanig. Zo zijn sommige critici het niet eens met de doeltaalgerichtheid van de NBV.

Het *mesoniveau* betreft de vertaalregels. Sommige briefschrijvers vragen zich bijvoorbeeld af, waarom de NBV op sommige plaatsen zulke moeilijke, onbekende woorden gebruikt. Waarom wordt in Ester gesproken over porfier en byssus, en waarom gaat het in Handelingen over cohorten en tribunen?

Kritiek op *microniveau* gaat over detailbeslissingen. Bijvoorbeeld over Prediker 1:2 ('Lucht en leegte') of over Handelingen 1:12 (waar de 'sabbatsreis' is verdwenen). Vooral in de brieven is veel kritiek op microniveau te vinden.

Natuurlijk hangen die drie niveaus met elkaar samen. Concrete vertaalbeslissingen staan niet los van de vertaalregels, en die laatste zijn weer ingegeven door de vertaalmethode.

Brontekstgetrouwheid en doeltaalgerichtheid: in balans?

De NBV presenteert zich als brontekstgetrouw en doeltaalgericht. Veel kritiek kan worden samengevat in de stelling, dat de NBV zich te veel op de doeltaal richt, waardoor de brontekstgetrouwheid in het gedrang komt. De NBV is een mooie vertaling, goed Nederlands, maar staat soms te ver van de brontekst – aldus een deel van de scribenten.

De spannende vraag hierbij is natuurlijk, hoe deze kritiek moet worden gewaardeerd. Is de NBV misschien niet helemaal trouw aan haar eigen principes? Of hebben de critici eigenlijk een ander soort vertaling als ideaal, een vertaling die meer *brontaalgericht* is, dus waarin kenmerken van de brontalen doorschemeren? Dat laatste blijkt nogal eens het geval. Soms wordt de vertaalmethode expliciet onder vuur genomen ('een vertaling die brontekstgetrouw én doeltaalgericht is, is onmogelijk'); in andere gevallen lijkt de criticus deze principes weliswaar te onderschrijven, maar blijkt hij/zij impliciet toch een wat ander soort vertaling voor ogen te hebben dan de NBV voorstaat.

In genoemde infobrochure wordt nader ingegaan op de inhoud van de reacties. Tevens bevat de brochure onder meer een bespreking van een tot nu toe ongepubliceerde NBV-tekst: Marcus 1:1-15. Daarbij wordt de NBV vergeleken met enkele andere Nederlandse vertalingen. Meermalen is namelijk de vraag gesteld wat de NBV nu onderscheidt van bijvoorbeeld de Groot Nieuws Bijbel en de Willibrordvertaling. De brochure, die vanaf oktober verkrijgbaar is, gaat op die vraag in.

De brochure is gratis verkrijgbaar bij het NBG, Postbus 620, 2003 RP Haarlem, telefoonnummer (023) 514 61 46, faxnummer (023) 534 20 95, E-mail-adres: info@bijbelgenootschap.nl.

Drs P.J.A. Kieviet is bij het Nederlands Bijbelgenootschap werkzaam, onder meer als bijzonder projectmedewerker Nieuwe Bijbelvertaling.

Het vertalen van contextuele implicaties als oplossing en als probleem

dr. Lourens de Vries

Vaak zeg je als taalgebruiker minder dan je eigenlijk bedoelt, maar toch komt de bedoeling uitstekend over. Sterker: als je heel precies en uitgebreid zou zeggen wat je eigenlijk bedoelt, mislukt de communicatie. Hoogleraar bijbelvertalen De Vries verkent de grenzen van dit probleem bij het vertalen.

Contextuele implicaties zijn bedoelingen die een taalgebruiker geheel uit de context van een taaluiting afleidt. Als ik zeg 'het regende hard en ik ben kletsnat geworden', dan zal een luisteraar daaruit de bedoeling (contextuele implicatie) afleiden dat ik door de regen zo nat ben geworden. Dat oorzakelijke verband, hoewel bedoeld, wordt nergens uitgedrukt in mijn uiting.¹

Er gaapt altijd een kloof tussen de uitgedrukte betekenis van een taaluiting en haar bedoeling. Wat de luisteraar eenvoudig kan afleiden of al weet, hoeft de spreker niet onder woorden te brengen. Sterker nog, de communicatie lijdt eronder als mensen veel meer zeggen dan nodig is: de kern of focus van wat ze willen zeggen sneeuwt onder en de luisteraars gaan ondertussen aan iets anders denken.

Naast deze belangrijke kwantitatieve reden voor de kloof tussen betekenis en bedoeling, zijn er kwalitatieve redenen. Als mijn vrouw zegt, 'wat een beestenbende, die studeerkamer van je', dan bedoelt zij een hele reeks dingen, maar als je die contextuele implicaties zou proberen te expliciteren in een reeks beweringen, dan zouden twee zaken aan het licht komen.² In de eerste plaats is niet elke implicatie even sterk bedoeld, er zijn sterkere en zwakkere contextuele implicaties. In de tweede plaats weet je van sommige beweringen op het lijstje niet of ze wel bedoeld zijn: de lijst heeft vage grenzen. Hier een mogelijk lijstje:

- (a) je studeerkamer is onopgeruimd
- (b) je studeerkamer is vuil



Illustratie: Willeke Brouwer

- (c) je studeerkamer stinkt
- (d) je studeerkamer is stoffig

Hoort (c) erbij? En (d)? Is (b) niet zwakker geïmpliceerd dan (a)?

Contextuele implicaties in vertalingen

Contextuele implicaties zijn dus moeilijk vast te stellen, zeker bij een zeer oude tekst waarbij we geen goede toegang meer hebben tot de situationele en cultureel-historische context. Maar gesteld dat een vertaler de contextuele implicaties op een rijtje heeft kunnen krijgen, dan doet een nieuwe reeks problemen op zodra de vertaler die implicaties expliciet formuleert in de vertaling: kwesties van focus, redundantie en van zwak en sterk gecommuniceerde informatie.

Impliciet gecommuniceerde informatie verandert wezenlijk bij explicatie. Vergelijk:

- (a) het regende hard en ik werd kletsnat
- (b) het regende hard en daarom werd ik kletsnat

In (b) is een contextuele implicatie van (a) expliciet gemaakt maar (b) is een andere boodschap geworden: de focus ligt veel meer op het oorzakelijke verband. In (b) wordt het causale element veel sterker gecommuniceerd dan in (a). De luisteraar van (b) zal eerst in de context gaan zoeken naar de reden van het toevoegen van 'daarom' in (b). Als daar geen speciale reden voor te vinden is, bevat (b) overvloedige informatie. Waarom zou de spreker het oorzakelijke verband aangeven als dat volstrekt voor de hand liggend is? Bij het vertalen worden altijd sommige betekenissen uit de grondtekst omgezet in contextuele implicaties en sommige contextuele implicaties van de grondtekst omgezet in betekenissen in de vertaling. Heel vaak dwingen grammaticale en lexicale verschillen tussen talen tot zulke verschuivingen, soms zijn het vertaalkeuzes die tot dergelijke verschuivingen leiden. Een voorbeeld van door taalstructuur afgedwongen verschuiving in de communicatieve balans tussen betekenis en bedoeling: het Indonesisch kent geen getalsonderscheidingen bij naamwoorden, in tegenstelling tot het Grieks. Dit leidt tot grootschalig omzetten van getalsbetekenissen (enkelvoud, meervoud) van de Griekse tekst in contextueel door Indonesische lezers af te leiden bedoelingen over enkel- of meervoudigheid van de referenten van zelfstandige naamwoorden in de Indonesische tekst. Betekenen de problemen rond contextuele implicaties nu dat vertalers van de bijbel zoveel mogelijk explicatie van contextuele implicaties moeten vermijden? Dat ook weer niet: de functie van een bijbelvertaling bepaalt (mede) in welke mate vertalers het sterke en riskante middel van explicatie moeten inzetten.

In bijbelvertalingen die toegankelijk willen zijn voor een publiek dat weinig affiniteit met de bijbelse wereld heeft, is expliciteer van contextuele implicaties een middel om lezers tegemoet te komen die wellicht niet zelf de juiste implicaties kunnen afleiden of die onjuiste implicaties zouden kunnen afleiden. Voorbeelden hiervan betreffen de vertaling van nieuw-testamentische termen als *adelphoi*, 'broeders', en *hoi Ioudaioi*, 'de Joden'. Waar lezers uit de aanduiding 'de Joden' tot algemeen anti-Joodse bedoelingen zouden kunnen besluiten of uit 'broeders' tot lezingen die vrouwen uitsluiten, worden contextuele implicaties vaak expliciet gemaakt in dit type vertalingen. 'De Joden' wordt dan bijvoorbeeld 'de Joodse leiders' en 'broeders' wordt 'broeders en zusters'.

In bijbelvertalingen die ook kerkelijke en liturgische functies willen vervullen moet mijns inziens grote terughoudendheid worden betracht bij expliciteer van contextuele implicaties. Er is een aantal belangrijke redenen voor deze terughoudendheid.

In de eerste plaats het redundantiespook, het doodslaan van de communicatie door onnodig veel te zeggen. In de Nieuwe Bijbelvertaling wordt *pathein* in Handelingen 1:3 vertaald met 'lijden en dood' ('Na zijn lijden en dood heeft hij hun herhaaldelijk bewezen'). Nu is het zo dat *paschô*, 'lijden', in het taalgebruik van de Handelingen het sterven van Jezus sterk impliceert, en dat zal de reden zijn geweest om in Handelingen 1:3 deze contextuele implicatie expliciet te maken. In de Groot Nieuws Bijbel is de betekenis 'lijden' zelfs geheel geïmpliceerd en de contextuele implicatie van het sterven geëxpliciteerd: 'Aan hen ook heeft hij zich na zijn dood vele malen laten zien.' De Groot Nieuws Bijbel gaat dus nog veel verder dan de Nieuwe Bijbelvertaling in verschuivingen in de communicatieve balans van betekenis en bedoeling. Naar mijn smaak is de expliciteer van het sterven van Jezus bij de vertaling van *paschô* redundant voor een kerkelijk publiek: zij kunnen zelf uit het gebruik van het woord 'lijden' in de context van dit geschrift de implicatie van Jezus' sterven afleiden.

In de tweede plaats, expliciteer heeft vaak stilistische gevolgen. Waar compacte zeggingskracht kenmerkend is voor de bron, kan expliciteer leiden tot wijldlopg aandoende formuleringen. Zo expliciteert de Groot Nieuws Bijbel de compacte Paulinische formulering *dikaïosunê theou*, 'gerechtigheid van God', in Romeinen 1:17 tot 'dat de mens in de ogen van God rechtvaardig is'. Gegeven de functie van de Groot Nieuws Bijbel is deze vertaling verdedigbaar, maar voor een bijbelvertaling die ook in de kerk goed wil functioneren is een grotere compactheid op deze plaats wenselijk, en ook mogelijk, doordat predikant en gelovigen in de eredienst tot uitspelling van de contextuele implicaties van Romeinen 1:17 kunnen komen.

In de derde plaats is terughoudendheid gewenst bij het expliciteren van contextuele implicaties vanwege het feit dat heel vaak juist in de balans van uitgedrukte betekenis en geïmpliceerde bedoelingen de verwevenheid van brontekst en historisch-culturele en ideologische veronderstellingen blijkt. Door die balans te verstoren in de vertaling vindt er subtiele maar sterke transculturatie plaats: de verwevenheid tussen tekst en oude wereld maakt plaats voor verwevenheid van vertaling met moderne veronderstellingen en voorstellingen.

De vertaling van *adelphoi*, 'broeders', in Handelingen 1:15 en 1:16 illustreert zowel de problematische vaststelbaarheid van contextuele implicaties van oude teksten als de relatie tussen transculturatie en het expliciteren van contextuele implicaties. In de perikoop van Handelingen 1:15 tot 1:26 gaat het om de vervanging van Judas in een vergadering waarin Petrus een toespraak houdt die uitloopt op de verkiezing, door loting, van Mattias. De perikoop begint met te vertellen dat Petrus het woord neemt temidden van de *adelfôn*, 'broeders', en de vergadering aanspreekt met *andres adelphoi*, 'mannenbroeders'. De Groot Nieuws Bijbel, die op andere plaatsen *adelphoi* wel met 'broeders en zusters' vertaalt (bijvoorbeeld in Romeinen 1:13), vertaalt (*andres*) *adelphoi* in Handelingen 1:15 en 16 met 'broeders'; de Nieuwe Bijbelvertaling vertaalt met 'leerlingen' (1:15) en 'broeders en zusters' (1:16). Kennelijk is het niet eenduidig uit te maken of in deze context van de apostelvergadering over de vervanging van Judas de zusters al dan niet contextueel geïmpliceerd zijn.

Maar ook als de zusters contextueel geïmpliceerd zouden zijn in Handelingen 1:15 en 1:16 blijft het een legitieme vraag of hier en elders de contextuele implicaties expliciet moeten worden gemaakt, in een vertaling voor een publiek dat vertrouwd is met de bijbelse wereld. In de antropologische linguïstiek is veel bekend geworden over de verwevenheid van pragmatiek en culturele praktijken (Foley 1997). De communicatieve balans van expliciteer en implicatie in Handelingen 1:15/16, waarin de broeders expliciet worden aangesproken en de zusters contextueel geïmpliceerd, weerspiegelt de historisch-culturele praktijken van een andere samenleving dan de onze. Door de expliciterende vertaling 'broeders en zusters' verschuift de focus van de aanspraak en wordt de vertaling losser gemaakt van de wereld van de bron dan nodig is in een vertaling voor lezers die affiniteit hebben met de bijbelse wereld. Hetzelfde betoog kan worden gehouden over de vertaling van de nominativus pluralis *hoi Ioudaioi*, 'de Joden'. Vertalingen als de *Good News Bible* vertalen de term als 'the Jewish authorities', 'the people', 'the crowd', al naar gelang de contextuele implicatie. Maar ook hier gaat een

samenhang verloren tussen taalgebruikspatroon en historisch-culturele patronen, een samenhang die Ellingworth (1998: 128) zo verwoordt: 'Apparent anti-Semitism is thereby avoided, but at the cost of losing the generalising overtones of a situation in which church and synagogue were moving relentlessly apart.'

In de vierde plaats is terughoudendheid gewenst in vertalingen die ook in de kerk willen functioneren met het oog op de grotere exegetische ruimte die vertalingen bieden welke zich vooral op het weergeven van de uitgedrukte betekenissen richten en niet (alle) bedoelingen willen uitspellen. Een te grote mate van invullen en uitleggen kan het resultaat zijn van het expliciteren van contextuele implicaties, en dat perkt de exegetische ruimte te veel in voor kerkelijk gebruik. Een voorbeeld kan dit duidelijk maken. In Marcus 1:1 staat te lezen *archê ton euaggeliou Iêsou Christou*, 'begin van het evangelie van Jezus Christus'. Sommige exegeten zullen de adnominale genitivus *Iêsou Christou* in deze context lezen als '(het evangelie) over Jezus Christus'. Anderen leiden wellicht een andere bedoeling af: het evangelie *afkomstig van* of *verkondigd door* Jezus Christus. Als de uitlegger *euaggeliou* als een genre-aanduiding leest (evangelie als evangeliëverhaal), zal hij de genitivus misschien eerder lezen als 'het evangelie over Jezus Christus'; leest hij het als 'goede boodschap', dan kan hij Jezus als de verkondiger van dat goede nieuws opvatten. Weer andere uitleggers leiden wellicht meer dan één contextuele implicatie af: het goede nieuws afkomstig van en het evangeliëverhaal over Jezus Christus.

De betekenis van de Griekse adnominale genitivus is een heel algemene: de genitivus drukt een verband of betrekking uit tussen het (voor)naamwoord in de tweede naamval en het hoofdnaamwoord. Een vertaling met het Nederlandse voorzetsel 'van' geeft die betekenis goed weer ('evangelie van Jezus Christus') en laat de bedoeling open. Een vertaling met 'over' ('evangelie over Jezus Christus') zou één bepaalde mogelijke bedoeling (contextuele implicatie) door expliciteren naar voren halen en andere uitsluiten.

Adnominale genitivi met veel exegetische ruimte komen zeer veel voor in het Nieuwe Testament. In een standaardbijbelvertaling met (ook) kerkelijke functies zou waar mogelijk veel van die exegetische ruimte behouden moeten blijven.

Conclusie

Afhankelijk van de functie van een bijbelvertaling kan het expliciteren van contextuele implicaties een oplossing zijn (voor het probleem van misverstand en geringe toegankelijkheid) of een probleem (door overtollige

uitleggerigheid, door verschuivingen in focus, door te sterk weergeven van zwakke implicaties en door transculturaties wegens de verwevenheid van taalgebruikspatronen en historische en culturele praktijken).

Prof. dr. L.J. de Vries is namens het NBG hoogleraar bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Literatuur

- Comrie, Bernard, *Tense*. Cambridge (C.U.P.) 1985.
Ellingworth, Paul, *Translating the language of leadership*. Technical Papers for the Bible translator, vol. 49, (1998, January), p. 126-138.
Foley, William A., *Anthropological Linguistics*. Oxford (Blackwell) 1997.
Grice, H., Logic and conversation. In: Cole, P. and Morgan, J. (eds), *Syntax and Semantics*, vol. 3, 41-58, New York (Academic Press) 1975.
Gutt, Ernst August, *Translation and relevance: cognition and context*, Oxford (Blackwell) 1991.

Noten

1. Grice heeft het onderscheid meaning (betekenis) en implicature (contextuele implicatie) een definitieve plaats gegeven in de betekenisleer. Comrie (1985) laat helder zien, aan de hand van onder meer de analyse van de betekenissen van werkwoordstijden, hoe moeizaam en tegelijk essentieel dit onderscheid is voor de taalbeschrijving. Gutt (1991) werkt de consequenties van het onderscheid uit voor de vertaalwetenschap.
2. Dit is een bewerking van een voorbeeld van Gutt (1991), die de problematische kanten van het expliciterend vertalen van contextuele implicaties uitvoerig behandelt.

NBG en VU organiseren symposium over vertaalkritiek

De publicatie van de eerste deeltitels (waaronder *Werk in uitvoering*) van de Nieuwe Bijbelvertaling heeft gezorgd voor veel reacties en kritiek. Reden voor het NBG om samen met de Doctoraalopleiding Bijbelvertalen van de Vrije Universiteit een symposium te organiseren over vertaalkritiek. Sprekers zijn onder andere prof.dr. H.J. de Jonge, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden en prof.dr. W.A.M. Naaijens, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Prof.dr. Naaijens belicht de kritiek op de vertaalproeven in *Werk in uitvoering* vanuit vertaalwetenschappelijk perspectief en prof.dr. De Jonge vanuit theologisch perspectief. Tevens staat een forumdiscussie op het programma. Het symposium wordt op vrijdagmiddag 19 november gehouden in het gebouw van de VU te Amsterdam. Meer informatie en opgave: tel. (023) 514 61 75.

Geslaagd

De beursstudenten van de Doctoraalopleiding Bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam zijn geslaagd. Het NBG heeft hun studie bekostigd. Zij kunnen nu in eigen land de vruchten hiervan plukken. Het gaat om de volgende studenten: Leszek Janczuc uit Polen, Rohitha de Silva uit Sri Lanka en Elie Sanon uit Burkina Faso. Peter Tswachtachie uit Nigeria is wat later in het studiejaar begonnen, en zal ook iets later zijn studie afronden.

Serie Kijk op de bijbel nu compleet!



Met de verschijning van deel 9, 10 en de index is de serie *Kijk op de bijbel* nu compleet! Tien prachtige informatieve boeken die elk een aspect behandelen van de bijzondere en vaak spannende geschiedenis van de bijbel en de mensen in die tijd. De serie is een schitterende aanwinst voor gezinnen met opgroeiende kinderen, voor gebruik in kerkelijk verband en voor bibliotheken. Wie inschrijft op de complete serie betaalt slechts f 195,00 en heeft een prijsvoordeel van f 50,00 en ontvangt bovendien een gratis index ter waarde van f 14,50. Prijs per deel f 24,50; index f 14,50. ISBN complete serie 90-6126-562-2. De serie bestaat uit de volgende titels:

- | | | |
|----|---------------|---|
| 1 | 90-6126-551-7 | Het grote plan (<i>Het begin van de bijbel</i>) |
| 2 | 90-6126-552-5 | Veroveraars en koningen (<i>Helden uit het Oude Testament</i>) |
| 3 | 90-6126-553-3 | De vurige oven (<i>Israël als speelbal van de grootmachten</i>) |
| 4 | 90-6126-554-1 | De man die de wereld veranderde (<i>Het verhaal van Jezus</i>) |
| 5 | 90-6126-555-X | Tegen de verdrukking in (<i>De eerste christenen in actie</i>) |
| 6 | 90-6126-556-8 | Een heel bijzonder boek (<i>Alles over de bijbel</i>) |
| 7 | 90-6126-557-6 | Het toneel van de bijbel (<i>Israël en de landen rondom</i>) |
| 8 | 90-6126-558-4 | Leven en wonen in Israël (<i>Opgroeien in de tijd van de bijbel</i>) |
| 9 | 90-6126-559-2 | Werken en samenleven (<i>Het dagelijks leven in het oude Israël</i>) |
| 10 | 90-6126-560-6 | Tussen hemel en aarde (<i>De boodschap van de bijbel</i>) |
| | 90-6126-561-4 | Alle feiten op een rij (<i>Index</i>) |

De nieuwe delen verschijnen begin oktober; de serie is te koop bij de boekhandel.